

Загальноісторичні дослідження

Бойко О.Д.

Протигетьманське повстання (1918 р.): підсумки та наслідки

В узагальнюючих працях з історії Української революції¹ доба Директорії УНР (1918–1920) представлена стисло і схематично. Особливо це стосується її початкового періоду – листопада-грудня 1918 р. Він позначається кількома дефініціями: антигетьманське повстання, протигетьманське повстання або повстання Директорії, що за змістом є одне й те саме. В історіографії Української революції ця подія була й залишається найменш дослідженою.

Коли Директорія в середині листопада 1918 р. розпочинала збройний виступ, вона мала у своєму активі лише полк Січових стрільців. За місяць їй вдалося взяти під контроль всю територію України і створити велику армію. Проте через чотири тижні після перемоги військове і політичне становище УНР наблизилося до критичного, а через шість тижнів Директорія залишила столицю і вже ніколи до неї не поверталась. Як виявилось, передумови багатьох проблем, які постали перед Директорією УНР після перемоги і призвели кінець кінцем до поразки української влади, були закладені саме на першому етапі її існування. А подальший розвиток подій в Україні – детермінований процесами, започаткованими ще під час повстання. Саме про це йдеться у пропонованій статті.

Перший підводний камінь під майбутнє Директорії був закладений вже при її створенні. До керівництва у вигляді колегіального органу звичайно вдаються у складних політичних обставинах, під час революційних ситуацій і т. ін. Тобто форма керівного органу повстання цілком відповідала моменту, чого не можна сказати про персональний склад, для якого і тоді і зараз складно знайти логічні пояснення. Її очолив В.Винниченко – натхненник і організатор повстання. До неї увійшов С.Петлюра, який не був причетний до підготовки повстання. Ще три члени Директорії – П. Андрієвський, А. Макаренко та

Ф. Швець – були маловідомими політиками й у складі Директорії відігравали лише роль статистів.

Проблематичність функціонування Директорії як колегіального органу була зумовлена від самого початку тим, що в її складі на лідерство претендували дві популярні і надзвичайно амбітні особистості. І хоч обидва були соціал-демократами і прихильниками незалежності України, вони були антагоністами у шляхах досягнення кінцевої мети. «Український більшовик» Володимир Винниченко був давнім поборником союзу з більшовицькою Росією, а Симон Петлюра більше орієнтувався на Антанту. В. Винниченко постійно хитався між національними інтересами і соціалістичним ідеалізмом, що до певної міри пояснює його непослідовність як політика. С. Петлюра намагався втілити свої ідеали соціальної справедливості і рівності в рамках самостійної України та наполягав на практичному боці боротьби за незалежність.

В. Винниченко став політичним керівником повстання. Військові сили Директорії, які отримали назву «Республіканська армія», очолив С. Петлюра. Про те, що Директорія від початку мала двох лідерів, які не завжди узгоджували свої дії, свідчила одночасна поява двох відозв про початок повстання. 14 листопада 1918 р. з'явилася відозва до населення, підписана В. Винниченко. В ній Директорія оголошувала всенародне повстання проти «антинародного, антиукраїнського режиму гетьмана П. Скоропадського» і закликала всіх чесних громадян, як українців, так і не українців, «стати збройною дружною силою проти ворогів і злочинців народу»².

Днем пізніше з'явився Універсал С. Петлюри до вояків і козаків, де він повідомляв, що став на чолі Республіканського війська як його головний отаман (головнокомандувач). В Універсалі більше наголошувалося на воєнному аспекті: гетьманські накази по війську скасовувалися, армійським частинам пропонувалося перейти до лав Республіканських військ. За змістом і стилем універсал, як і відозва, являв типовий зразок лівої революційної демагогії, але ставив питання більш рішучо: «Скоропадський, з постанови Директоріату, ставиться поза законом за головний державний злочин проти самостійної Української Народної Республіки... Військо Української Народної Республіки має своєю метою доценту знищити безладдя, заведене гетьманським урядом, і ту силу, на яку вони спирались»³. Як вважають правознавці, суворі формулювання «зрадник і узурпатор», «поза закону», «доценту знищити»,

вживані в Універсалі, відкривали шлях беззаконню і сваволі⁴. Проте В. Винниченко не був щирим, коли згодом скаржився, що своїм Універсалом, виданим самочинно з метою перехопити провід повстання, С. Петлюра зіпсував справу, спрямував боротьбу проти гетьмана на шлях анархії та отаманщини⁵. На масові виступи, піднесення народної стихії розраховували й Винниченко з однодумцями, коли оголошували повстання.

Коли гетьман П. Скоропадський у квітні 1918 р. прийшов до влади, він мав чітку уяву про новий державний устрій і готову програму державного будівництва. Директорія розпочинала свій виступ, який починався як заколот, не визначаючи своєї політичної програми. У перших відозвах, які сповістили про початок повстання, йшлося лише про те, що треба «доценту зруйнувати гетьманський режим». Своєї політичної програми провід повстання не розробив, єдиною метою було проголошено ліквідацію гетьманщини. Директорія свідомо уникала соціально-політичних гасел, щоби повстання підтримав не лише національний табір, а й інші, ворожі гетьманській владі, сили. Обрана тактика забезпечила швидкий розвиток та масову підтримку виступу. На думку П. Христюка, саме завдяки невизначеності своєї платформи Директорія одразу перемогла усіх своїх конкурентів на провідництво протигетьманським повстанням в Україні⁶. Заклик до розгрому гетьманщини сприйняли ліві російські есери, махновці, анархісти, більшовики. Останні спочатку не висували власних вимог, задовольняючись гаслами Директорії. «Під прапори Петлюри ми послали усі свої революційні комітети»⁷, – згадував В. Антонов-Овсієнко, який пізніше командував наступом Червоної армії в Україну. Розповсюджуючись у такий спосіб, повстання ставало загальнонародним, охопило величезну територію. Україна швидко занурювалася у вир громадянської війни.

Стрімке поширення повстання, масова підтримка Директорії військовими та населенням свідчили, що консервативна ідея не спиралася в Україні на серйозне соціальне, а тим більше національне підґрунтя. Гетьманський режим тримався лише в центрі, державні структури на периферії виявилися кволими і недієздатними. Тому зміна влади у провінції відбувалася без серйозного опору. Федеративна грамота гетьмана П. Скоропадського не стала ні причиною, ні приводом до повстання, проте справила вирішальний вплив на його розвиток, розширивши коло прихильників. Навіть консервативні елементи в особі хліборобів-демократів та хліборобів-власників

після федеративної грамоти вважали, що повстання – єдиний порятунок для України, зрадженої П. Скоропадським⁸.

Таким чином, повалення гетьманського режиму відбувалося під гаслами передусім соціального характеру, хоча й з певним національним забарвленням. і Директорія в ході повстання зробила все, щоби максимально активізувати революційний процес. Але вона зволікала з визначенням свого політичного курсу. І цим скористалася більшовики, а також лівиця українських партій УПСР та УСДРП. Поширення лівих настроїв, симпатій до більшовизму в українському селі дедалі зростало. В розпал повстання Винниченко відверто писав у щоденнику про невеликі шанси на успіх розпочатої справи: «Нема ніяких підстав думати, що той рух буде на користь національного моменту, а не соціального»⁹. Тобто, що українське село підтримає українську владу, а не більшовиків, які обіцяли знищити поміщиків, куркулів і дати землю.

Ставовище Директорії було двоїстим. Формально вона була утворена Українським національним союзом – по суті, поміркованим ліберально-демократичним об'єднанням українських партій, громадсько-політичних організацій та профспілок. У повстанні ж масово взяли участь ліві соціалістичні сили, які не входили до складу УНС. Саме ці партії вели перед в організації селянських повстанських загонів – головної збройної сили повстання. Ліві українські соціал-демократи та есери-боротьбисти чекали від нової влади радикальної соціалістичної програми.

Такі обставини змушували Директорію шукати компроміс у визначенні головної політичної лінії відновлюваної УНР. Питання про форму влади та вищий представницький орган УНР стало центральним під час державної наради у Вінниці 12–14 грудня 1918 р., яку Директорія провела з представниками політичних партій, що входили до УНС. Були присутні також опозиційні до Директорії представники УДХП. Учасники наради поділилися на два табори, один з яких обстоював парламентську систему влади, а інший – радянську. До згоди вони не прийшли, питання про форму влади в УНР залишилося відкритим.

Гетьманська влада в ході повстання дійсно була знищена «доценту» в прямому розумінні цього слова. Але на заміну гетьманським органам місцевої адміністрації не було створено реального владного механізму. Призначені від імені Директорії повітові і губернські коменданти і комісари не мали реальних важелів влади. Тому фактично влада у провінції перебува-

ла в руках військових. Саме з Республіканської армії вийшов і почав поширюватися по всій Україні своєрідний суспільно-політичний феномен, відомий під назвою «отаманщини». Відчуття безкарності з боку верховної влади надихали новоспечених «отаманів» (за сучасною термінологією – «польових командирів») на власний розсуд впроваджувати владу іменем Директорії. «Отаманщина» поступово перетворювалася у найбільш поширену форму чинної влади, викликаючи вкрай негативну реакцію широких верств населення. Це врешті решт призвело до того, що, як вважав міністр внутрішніх справ у першому уряді Директорії О. Мицюк, «...у психології народних мас України, завжди більш схильних до анархістичної волі, ... була підірвана... сама ідея державності взагалі, з усіма її основними прикметами: законом, судом, владою... Будувати нову державність за умовин компрометації самої ідеї державності в широких масах було насправду надто тяжко»¹⁰.

Утворення Директорії як органу керівництва повстанням одразу пов'язало її із збройними силами. В перший місяць свого існування Директорія віддавала пріоритет військовим справам над політичними. Так склалося, що будівництво держави розпочалося із створення армії. Для створення регулярної української армії на той момент існувала цілком достатня матеріальна і кадрова база. З часів Першої світової війни на території України залишилися склади двох колишніх фронтів російської армії. Чимале військо майно перебувало на базах восьми кадрованих корпусів, створених за часів Гетьманату. Їх матеріальна база дозволяла за 10–15 днів розгорнути і утримувати півмільйонну армію.

Не бракувало й відповідного військового контингенту – генералів, старшин, підстаршинського і рядового складу. Після остаточної демобілізації старої російської армії багато офіцерів залишилося в Україні. Певна частина їх служила у збройних силах Української Держави. Попри те, що спостерігався масовий перехід колишніх офіцерів і генералів до білих формувань, залишалось достатньо таких, що потенційно могли служити українській владі. Про це свідчила підтримка військовими протигетьманського виступу, вирішальна роль, яку вони відіграли у швидкому розгортанні і успіху повстання. Зазначимо, що генерал О. Осецький, полковники В. Тютюнник і В. Кедровський працювали в Оперативному штабі, брали участь у розробці військових планів повстання. З восьми командирів корпусів два (ген. С. Дядюша та П. Єрошевич) відра-

зу підтримали Директорію, на бік повстання перейшов штаб 3-го (Херсонського) корпусу. Непересічну роль у ході повстання відіграли бойові старшини П. Болбочан, А. Пузицький, В. Пелещук, М. Крат та ін.

Проте Директорія пішла іншим шляхом. Щоб надати армії масовий, народний характер вона 27 листопада оголосила загальну мобілізацію до лав армії УНР на всій території України. Передбачалася мобілізація чоловічого населення у віці від 20 до 35 років, а старшин – до 43 років «для захисту здобутків революції та боротьби з гетьманом і гетьманським поміщицьким правительством, для здобуття землі і вільних прав трудящому народові, та для того, щоби забезпечити республіканський лад і демократичні порядки в Українській Народній Республіці»¹¹. Отже, мова фактично йшла не про регулярну армію, яка є неодмінним атрибутом незалежної держави, а про збройну силу для внутрішньої боротьби (громадянської війни). Останнім пунктом наказу повідомлялося, що «ця мобілізація тимчасова і не на довгий строк, щоб закріпити республіканський лад і підготувати нову українську армію по черговому призову»¹².

Військова доктрина УНР не була розроблена, відповідно не був визначений характер збройних сил, які вона будувала. Як видно з документу, при будівництві армії Директорія повністю відкинула зовнішній фактор. Хоча вже на момент початку повстання міжнародне становище України було небезпечним і обіцяло подальші ускладнення. Поразка Центральних держав у Першій світовій війні означала, що німецькі та австро-угорські війська, які для України були гарантом зовнішньої і внутрішньої стабільності, невдовзі залишать її територію. Наслідки цього можна було передбачити, оскільки в результаті складних і тривалих переговорів між РСФРР та Українською Державою мирний договір так і не був підписаний. Радянська Росія демонстративно не визнавала незалежної України, але соціалістична Директорія щиро сподівався, що із зміною політичного ладу більшовики змінять до неї своє ставлення. Натомість на території РСФРР був створений Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, який вже мав власну збройну силу – сформовані у нейтральній зоні дві Українські повстанські дивізії. Так само був проігнорований факт висадки на півдні союзнного десанту військ Антанти.

Про те, що Директорія не передбачала ймовірності зовнішньої загрози, свідчила розмова С. Петлюри з генералом М. Оме-

ляновичем-Павленком, коли той від'їжджав наприкінці листопада до Галицької армії. Головний отаман запевнив, що він має надію за два тижні бути в Києві і тоді відправить на допомогу галичанам два наддніпрянські корпуси¹³. Отже, захист власної території і кордонів Директорією взагалі не брався до уваги.

Військові вважали, що рішення про проведення мобілізації було помилковим. Зокрема, командувач Лівобережного фронту полковник П. Болбочан вважав оголошену мобілізацію шкідливою в тій ситуації, передчасною та недостатньо підготовленою через відсутність державного апарату на місцях. З цього приводу він писав до Головного отамана: «Для того, аби прийняти таку кількість людей, треба мати на місцях добре налагоджений мобілізаційний апарат, як рівно ж і по управліннях повітових військових начальників». На його думку, «розхитана повстаннями на місцях влада» була слабкою а подекуди й взагалі відсутньою. Мобілізація в подібних умовах могла привести до того, що голодні й роздягнуті новобранці завдяки активній більшовицькій пропаганді перейшли б на бік противника. Перш, ніж оголошувати загальну мобілізацію, Болбочан пропонував Головному отаману підготувати кадри старшин, які невдовзі могли б очолити нові частини, сформовані з новобранців¹⁴. Зрозуміло, Директорія не прислухалася до думки військових фахівців.

Створена в ході протигетьманського повстання Республіканська армія УНР, яка привела Директорію до влади, мало скидалася на регулярні збройні сили. Щодо її чисельності, мемуаристи і дослідники називають фантастичні цифри – до 300 і навіть 400 тис. вояків, але більшість тогочасних військових і політиків оцінювали її більш реально – 45–50 тис. Дійсно, в апогеї повстання армія Директорії досягала, а може й перевищувала число 300 тис. Але у переважній більшості це були селянські загони місцевого формування, які, поваливши гетьманську владу, першими «пішли ділити панську землю». В армії залишився той елемент, що перебував у складі більш-менш регулярних військових частин, або вбачав у подальшій службі певні перспективи. А це й було приблизно 50 тис. вояків¹⁵. Але й за такої кількості армія складалася переважно з селянських загонів. Ось як образно писав про це І. Мазепа: «Бистро, як гірський потік виросла армія Директорії, але так само швидко почала потім розпливатися. Армія, що виросла з могутнього зриву селянських мас у боротьбі за землю й волю, як тільки цю

безпосередню мету досягнуто, фактично перестала існувати як цілість»¹⁶.

В той час, як на її кордонах вже палала війна, УНР мала напівпартизанську армію. Створені на швидкуруч військові частини не набули справжнього бойового досвіду, не засвоїли тактики, яка б дозволяла успішно воювати з боєздатним противником. Отаманами була взята на озброєння примітивна тактика «ешелонної війни». Легкі перемоги над гетьманцями породжували у них надмірні амбіції, самовпевненість, зневагу до військової дисципліни. Через погромні настрої, що панували серед вояків Дніпровських дивізій, які зайняли Київ, командування наказало вивести їх з міста. Наказ викликав обурення у дніпровських отаманів Д. Зеленого та О. Данченка і мав в подальшому прикрі наслідки. У січні 1919 р. отаман Зелений перейшов на бік радянської влади.

В ході повстання було знищено велику кількість засобів матеріально-технічного забезпечення армії. Офіційно озброєння і майно пішло на оснащення новостворених повстанських частин. Але, як це часто трапляється в період масових народних зрушень, процес був неконтрольованим. У великій кількості майно розкрадалося авантюристами-отаманами, посадовими особами, залізничниками, селянами й рядовими козаками. Протягом місяця повстання практично зникло тилове постачання усіх корпусів, розраховане на 6 місяців користування¹⁷. В результаті армія УНР протягом усього 1919 р. відчувала брак зброї та амуніції. Восени через відсутність матеріально-технічного постачання вона зазнала гуманітарної катастрофи і майже втратила боєздатність.

Директорія порівняно легко здобула перемогу у повстанні. Але це свідчило не про її силу, а про слабкість суспільних сил, які намагалися побудувати українську державність на авторитарних засадах. Революційно-демократичні настрої переважної більшості населення в конкретних історичних умовах того часу виявилися сильнішими від консервативних. Серед факторів, які забезпечили швидку перемогу Директорії, головними були: боротьба під загальними гаслами ліквідації гетьманського режиму й відсутність конкретної політичної програми; масовий селянсько-повстанський рух та утворення на його основі багатотисячної напівпартизанської армії; повне знищення державного апарату і напрацювань попередньої влади. Проте після перемоги повстання саме ці фактори почали руйнувати підвалини української державності й подолати їх негатив-

ний вплив на подальший хід подій Директорія так і не змогла.

Збройне повстання, підняте Директорією, щоби прийти до влади, по суті започаткувало повномасштабну громадянську війну в Україні. І з перемогою Директорії ця війна не припинилася.

Література:

- ¹ Політична історія України ХХ ст. У шести томах. – Т. 2: Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920). – К., 2003; Україна: політична історія ХХ – початку ХХІ століття. – К., 2007 та ін.
- ² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: Зб. док. і мат. У 2 томах. – К., 2006. – Т. 2. – С. 374–375.
- ³ Там само. – С. 376.
- ⁴ Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917–1920: Навч. посібник. – К., 1997. – С. 112.
- ⁵ Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції /марець 1917 р. – грудень 1919 р./). – Київ-Відень, 1920. – Ч. III. – С. 123–127.
- ⁶ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. – Відень, 1921. – Т. III. – С. 133–134.
- ⁷ Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. – Т. 3. – М.-Л., 1932. – С. 118.
- ⁸ Скоропадський П. Спогади. – К.–Філадельфія, 1996. – С. 305.
- ⁹ Винниченко В. Щоденник. 1911–1926. – Т. 1. – Едмонтон, 1980. – С. 309.
- ¹⁰ Мицюк О. Доба Директорії УНР: Спомини і роздуми. – Львів, 1938. – С. 25–26.
- ¹¹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: Документи і матеріали. У 2 томах – Т. 2. – К., 2006. – С. 385.
- ¹² Там само. – С. 386.
- ¹³ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). – К., 2007. – С. 110–111.
- ¹⁴ Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Петро Болбочан. Трагедія українського державника. – К., 2004. – С. 44–45.
- ¹⁵ Левченко О.Д. Бойова діяльність армії Української Народної Республіки (листопад 1918 р. – липень 1919 р.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002. – С. 51–52.
- ¹⁶ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К., 2003. – С. 64.
- ¹⁷ Левченко О.Д. Вказ. праця. – С. 58.